

ВІДНОСИНИ "Я" І ДЕРЖАВИ В УЯВЛЕННЯХ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ З РІЗНИМИ ЕМІГРАЦІЙНИМИ НАСТРОЯМИ

У статті розкрито уявлення про відносини "Я" і держави двох груп студентської молоді – яка не припускає і яка припускає можливість еміграції. Показано, що студентська молодь обох груп має схожі уявлення про зміст відносин "Я" і держави: у свідомості більшості студентів держава постає як суб'єкт, що знаходиться в позиції домінування щодо "Я" і задає характер відносин із ним, а "Я" – як суб'єкт, що знаходиться в позиції підпорядкування щодо держави, але уникає активного включення у відносини з нею. Водночас було встановлено, що студентська молодь, яка не припускає можливості еміграції, відчуває себе більш впевнено і самодостатньо у відносинах із державою, сприймаючи себе або як частинку цілого (держави), або як потенційного суб'єкта суспільних перетворень, у той час як студентська молодь, яка припускає таку можливість, відчуває більше розчарування і занепокоєння, сприймаючи себе або як безправного об'єкта впливу з боку держави, або як суб'єкта, який для збереження своєї внутрішньої цілісності змушений триматися подалі від справ держави.

Ключові слова: еміграційні настрої, свідомість, суб'єктивний смисл, держава, влада, поведінка, діяльність.

Постановка проблеми. Політичні, економічні та соціальні труднощі, які переживає Україна в останні роки, не можуть не позначитися на масовій свідомості і поведінці її громадян. Осмислення людьми процесів, які відбуваються в суспільстві, оцінювання їх відповідно до своїх потреб та інтересів призводять до виникнення й поширення серед них відповідних масових настроїв. Як зазначає Д. Ольшанський, масові настрої виникають і розвиваються як специфічні переживання різними людьми міри відповідності ідеальних норм – реальним життєвим можливостям їх здійснення [2]. Залежно від того, які масові настрої поділяє людина, вона буде схильна здійснювати певні дії, спрямовані на подолання розбіжності між бажаним і реальним. Зокрема, еміграційні настрої можуть спонукати її влаштувати власне життя та шукати шляхи самореалізації в якійсь іншій країні.

Спираючись на погляди Д. Ольшанського, ми будемо розуміти еміграційні настрої як різновид масових настроїв, які виникають у суспільстві тоді, коли люди актуально переживають неможливість облаштувати власне життя відповідно до своїх потреб та інтересів за реальних умов життя даного суспільства. Результатом такого переживання може стати поява суб'єктивних смислів, за яких проживання в іншій країні набуває для людей більшої суб'єктивної значущості, ніж проживання у своїй країні. Відповідно, це може спонукати їх шукати кращого життя за межами своєї країни.

Особливої актуальності набуває проблема вивчення еміграційних настроїв студентської молоді – тієї частини громадян України, для якої продовжують залишатися важливими завдання професійного та особистісного самовизначення. Оскільки уособленням здатності впливати на суспільно-політичну дійсність, а, відповідно, й визначати реальні умови життя суспільства, виступає держава [3; 4], було вирішено розкрити характер відносин "Я" і держави в символічному просторі свідомості студентської молоді, яка поділяє або не поділяє еміграційні настрої. На наш погляд, це дозволить краще зрозуміти, як сприймає студентська молодь саму себе та державу в контексті їхніх відносин, і що може спонукати її до діяльності (поведінки) зі зміни постійного місця проживання.

Мета статті: розкрити зміст відносин "Я" і держави в уявленнях студентської молоді, яка не поділяє або поділяє еміграційні настрої.

Методика та організація дослідження. Для визначення характеру відносин "Я" і держави в символічному просторі свідомості студентської молоді було використано методичний інструмент, розроблений О. Злобіною. Відповідно до процедури дослідження, студенти повинні були передати рисунком своє бачення відносин "Я" і держави, але не в абсолютно довільній формі, а за допомогою геометричних фігур. Їх також просили позначити літерою той елемент рисунка, що зображує "Я", і коротко описати зміст рисунка на зворотному боці аркуша паперу. Аналіз рисунків було здійснено за такими критеріями: розмір фігур "Я" і держави, взаємне розташування фігур "Я" і держави у просторі зображення (всередині – ззовні, вище – нижче, близько – далеко, праворуч – ліворуч, центр – периферія), простота – складність фігур "Я" і держави, наявність на рисунку векторів впливу між фігурами "Я" і держави (формалізовані характеристики рисунка), емоційний контекст і зміст рисунка (змістовні характеристики рисунка) [1].

У дослідженні, яке було проведене восени 2015 року, взяли участь студенти 4-го та 5-го курсів психолого-педагогічного факультету Чернігівського національного педагогічного університету. Загальна

кількість учасників дослідження – 70 осіб обох статей віком від 20 до 22 років. Після виконання рисунку студенти мали відповісти на запитання: "Якби у Вас була можливість виїхати на постійне місце проживання до якоїсь іншої країни, Ви: 1) не виїхав би в жодному разі; 2) найімовірніше, не виїхав би; 3) важко відповісти; 4) найімовірніше, виїхав би; 5) виїхав би обов'язково". При подальшій обробці даних було враховано дані тих респондентів, які обрали відповіді 1 і 2 (далі – студенти, які не припускають можливості еміграції), та тих, які обрали відповіді 4 і 5 (далі – студенти, які припускають можливість еміграції).

Результати дослідження та їх обговорення. Первинний статистичний аналіз даних показав, що 30% респондентів не припускають можливості еміграції до якоїсь іншої країни, у той час як 57,1% припускають таку можливість. 12,9% респондентів не визначилися з тим, чи хотіли б вони змінити постійне місце проживання, чи ні. Отже, серед студентської молоді досить поширеними є еміграційні настрої, які можуть спонукати її в майбутньому шукати можливості виїзду за кордон на постійне місце проживання для облаштування власного життя і життя своїх близьких.

Аналіз як формалізованих, так і неформалізованих елементів рисунка дозволяє розкрити специфіку позиціонування "Я" щодо держави у свідомості двох груп студентської молоді – яка не припускає і яка припускає можливість еміграції. Результати підрахунку відсоткових співвідношень між окремими формалізованими характеристиками зображень "Я" і держави обох груп студентів наведено в таблиці 1.

Співвідношення розмірів фігур "Я" і держави на рисунках досліджуваних є символічним відображенням відносин домінування – підпорядкування між "Я" і державою в їх свідомості. Аналіз за цим параметром рисунків студентів обох груп показує, що переважна більшість із них зобразили фігуру держави більшою, ніж фігуру "Я". Отриманий результат є очікуваним, оскільки "відомо, що великі розміри асоціюються на фізичному рівні із силою суб'єкта, а на соціальному рівні – з його владою" [1]. Отже, у свідомості переважної більшості студентської молоді чітко зафіксовані ієрархічні відношення в системі влади між державою і "Я": держава домінує, а "Я" підпорядковується. Водночас порівняння розмірів фігур "Я" і держави на рисунках студентів обох груп свідчить про те, що студенти, які не припускають можливості еміграції, частіше зображують фігури "Я" і держави рівними за розмірами, у той час як студенти, які припускають можливість еміграції, частіше зображують фігуру держави більшою, ніж фігуру "Я". Отримані результати можна пояснити тим, що студентська молодь, яка не припускає можливості еміграції, частіше відчуває себе рівноправним суб'єктом у відносинах із державою, ніж студентська молодь, яка припускає таку можливість. Це свідчить про те, що у свідомості представників цієї групи молоді більш представлений інтерактивний контекст владно-підвладних відносин між "Я" і державою, коли "Я" та держава час від часу міняються позиціями домінування – підпорядкування.

Таблиця 1

Результати аналізу формалізованих характеристик образів рисунків студентської молоді з різними еміграційними настроями (у %)

Формалізовані характеристики зображень	Студенти, які не припускають можливості еміграції	Студенти, які припускають можливість еміграції
Розміри фігур "Я" і держави: – фігура держави більша, ніж фігура "Я" – фігура "Я" більша, ніж фігура держави – фігури "Я" і держави рівні за розмірами	76,2 4,8 19	90 0 10
Взаємне розташування фігур "Я" і держави у просторі зображення: а) всередині – ззовні: – "Я" всередині держави – "Я" і держава – окремі фігури – "Я" і держава торкаються один одного – "Я" і держава перетинаються один з одним б) вище – нижче: – "Я" вище – держава нижче – "Я" нижче – держава вище – "Я" і держава на одному рівні в) близько – далеко: – "Я" і держава близько один до одного – "Я" і держава далеко один від одного г) праворуч – ліворуч (якщо "Я" і держава зображені як окремі фігури): – "Я" праворуч – держава ліворуч – "Я" ліворуч – держава праворуч	42,8 47,6 4,8 4,8 9,5 42,8 47,7 71,4 28,6 33,4 66,6	30 57,5 7,5 5 7,5 55 37,5 72,5 27,5 42,8 57,2

Формалізовані характеристики зображень	Студенти, які не припускають можливості еміграції	Студенти, які припускають можливість еміграції
д) центр – периферія (якщо "Я" зображено всередині держави): – "Я" в центрі держави – "Я" на периферії держави	33,4 66,6	50 50
Простота – складність фігур "Я" і держави: – "Я" просте – держава складне – "Я" складне – держава просте – "Я" і держава – просте – "Я" і держава – складне	28,6 9,5 28,6 33,3	30 5 40 25
Наявність на рисунку векторів впливу між фігурами "Я" і держави: – відсутність впливу – взаємний вплив – вплив держави на "Я" – вплив "Я" на державу	95,2 0 4,8 0	80 7,5 7,5 5

Взаємне розташування фігур "Я" і держави у просторі зображення (всередині – ззовні, вище – нижче, близько – далеко, праворуч – ліворуч, центр – периферія) є символічним відображенням характеру відносин між "Я" і державою у свідомості досліджуваних. Так, параметр "всередині – ззовні" розкриває відносини панування – підлеглості між "Я" і державою. Аналіз рисунків студентів обох груп показує, що близько половини з них зобразили "Я" і державу як окремі фігури, що є виявом їх неусвідомленої тенденції до дистанціювання від цілого, тобто держави, а відповідно, й уникання включеності у відносини "панування – підлеглість" із нею. Незначна частина студентів обох груп зобразили фігури "Я" і держави як такі, що торкаються одна одної або перетинаються одна з одною, що свідчить про визнання відносин "панування – підлеглість" між "Я" і державою при збереженні певної автономності "Я" щодо держави. Порівняння рисунків студентів обох груп за параметром "всередині – ззовні" свідчить про те, що студенти, які не припускають можливості еміграції, частіше зображують "Я" всередині держави, у той час як студенти, які припускають можливість еміграції, частіше зображують "Я" і державу як окремі фігури. Отримані результати вказують на те, що серед студентської молоді, яка не припускає можливості еміграції, є більше представників з прототипом колективістської ідентичності ("Я" – частинка цілого, тобто держави), а серед студентської молоді, яка припускає таку можливість, – більше представників з прототипом індивідуалістичної ідентичності ("Я" тримається на дистанції від держави, щоб зберегти свою індивідуальність).

Параметр "вище – нижче" знову ж таки репрезентує відносини домінування – підпорядкування між "Я" і державою. Аналіз рисунків студентів обох груп показує, що переважна більшість із них зобразили "Я" або нижче держави або на одному рівні з нею. Поодинокими є рисунки, де "Я" зображено вище, ніж держава. Отримані результати підтверджують висновок про те, що переважна більшість студентської молоді чітко усвідомлює ієрархію відносин, що існують у суспільстві: той, хто домінує (держава), розміщується вище або над тим, що підпорядковується ("Я"). Порівняння рисунків студентів обох груп свідчить про те, що студенти, які не припускають можливості еміграції, частіше зображують фігури "Я" і держави на одному рівні, а студенти, які припускають таку можливість, зображують фігуру "Я" нижче, ніж фігуру держави. Отримані результати можна пояснити тим, що студентська молодь, яка не припускає можливості еміграції, частіше відчуває себе рівноправним суб'єктом у відносинах із державою, у той час як студентська молодь, яка припускає таку можливість, – суб'єктом, який знаходиться в позиції підпорядкування щодо держави.

Параметр "близько – далеко" вказує, наскільки тісними є відносини "Я" і держави. Аналіз рисунків студентів обох груп свідчить про те, що фігури "Я" і держави розміщуються значно частіше близько, ніж далеко одна від одної. На наш погляд, це вказує на те, що переважна більшість студентської молоді відчуває на собі вплив тих процесів, які відбуваються в державі, та усвідомлює неможливість ізолювання "Я" від держави. Порівняння рисунків студентів обох груп не виявило суттєвої різниці в зображеннях фігур "Я" і держави за параметром "близько – далеко".

Цікавим є аналіз рисунків студентів обох груп за параметрами "праворуч – ліворуч" (якщо "Я" і держава зображені як окремі фігури) та "центр – периферія" (якщо "Я" зображено всередині держави). Як зазначає О. Злобіна, розташування ліворуч асоціюється зі становищем керівника, а праворуч – підлеглого. У свою чергу, фігура "Я" у центрі простору держави вказує на усвідомлення певної значущості власного "Я", а зміщення фігури "Я" на периферію простору держави свідчить про підсилення опозиції "панування – підлеглість" [1]. Порівняння рисунків студентів обох груп за параметром "праворуч – ліворуч" показує, що студенти, які не припускають можливості еміграції, на 2/3 рисунків розмістили фігуру "Я" ліворуч від фігури держави, у той час як студенти, які припускають таку можливість, зобразили фігури "Я" і держави праворуч або ліворуч одна від одної приблизно однаково.

На наш погляд, це свідчить про те, що та частина студентської молоді, яка не припускає можливості еміграції, але водночас тримається подалі від справ держави, відчуває себе більш впевнено та самодостатньо як суб'єкт відносин із державою, ніж та частина студентської молоді, яка припускає таку можливість, але також дистанціюється від держави. Порівняння рисунків студентів обох груп за параметром "центр – периферія" показує, що студенти, які не припускають можливості еміграції, на 2/3 рисунків розмістили фігуру "Я" на периферії простору держави, у той час як студенти, які припускають таку можливість, зображували фігуру "Я" в центрі або на периферії простору держави приблизно однаково. На нашу думку, це ще раз підтверджує висновок про те, що студентська молодь, яка не припускає можливості еміграції, частіше усвідомлює себе маленькою підпорядкованою частинкою величезної цілісності, якою є держава, порівняно зі студентською молоддю, яка припускає таку можливість.

Простота – складність фігур "Я" і держави символічно відображає ступінь структурованості образів "Я" і держави як суб'єктів відносин. Аналіз рисунків студентів обох груп показує, що на більшості з них держава зображена більш складною фігурою, ніж "Я". Це свідчить про те, що більша частина студентської молоді уявляє собі державу як складноструктурований та структуротвірний суб'єкт, який задає і визначає характер відносин з іншими суб'єктами, зокрема з "Я". Порівняння рисунків студентів обох груп свідчить про те, що студенти, які не припускають можливості еміграції, частіше зображували фігури "Я" і держави як складні, ніж студенти, які припускають таку можливість. Отримані результати можна пояснити тим, що студентська молодь, яка не припускає можливості еміграції, має вищий рівень когнітивної складності свідомості при сприйманні й оцінюванні процесів, що відбуваються в державі та всередині "Я" як суб'єкта відносин із державою, у той час як студентська молодь, яка припускає таку можливість, схильна спрощувати як образ держави, так і роль "Я" в її функціонуванні.

Наявність векторів впливу між фігурами "Я" і держави репрезентує динаміку взаємодії "Я" і держави як суб'єктів відносин. Аналіз рисунків студентів обох груп показує, що на переважній більшості з них відсутні елементи, які вказували б на вплив "Я" і держави один на одного. Водночас порівняння рисунків студентів обох груп свідчить про те, що на рисунках студентів, які припускають можливість еміграції, частіше зустрічаються елементи, що позначають вплив (стрілки, нитки, шупальця та ін.), ніж на рисунках студентів, які не припускають такої можливості. На наш погляд, це відображає більшу занепокоєність цієї групи студентської молоді характером відносин між "Я" і державою і можливими наслідками цих відносин.

Експресія зображень фігур "Я" і держави розкриває емоційний контекст відносин між "Я" і державою. Встановлено, що на рисунках студентів, які не припускають можливості еміграції, нейтральний контекст зустрічається на 42,8% рисунків, негативний – на 38,1%, позитивний – на 14,3%, амбівалентний – на 4,8%. Відповідно, на рисунках студентів, які припускають таку можливість, нейтральний контекст зафіксовано на 30% рисунків, негативний – на 60%, позитивний – на 5%, амбівалентний – на 5%. Отримані результати вказують на те, що студентська молодь, яка припускає можливість еміграції, більш негативно сприймає відносини "Я" і держави та більш однакова в оцінці цих відносин, ніж студентська молодь, яка не припускає такої можливості.

Зміст кожного рисунку про відносини "Я" і держави є своєрідним або навіть унікальним, тому аналіз рисунків студентів обох груп було здійснено відповідно до їх емоційного контексту. Рисунки з нейтральним емоційним контекстом, як правило, відображають уявлення про державу як про спільність людей ("Держава – це коло, в якому багато людей, і я одна з них") або як про складну соціальну систему ("Держава – це великий куб, який складається з безлічі переплетень маленьких кубів. Я – маленький куб, тобто складова держави. Держава – величезна складна система, яка об'єднує маленькі куби в одне ціле"). Рисунки з негативним емоційним контекстом вражають як вибором сюжетів, так і різноманітністю використаної символіки. Негативний контекст рисунка насамперед передається через зображення атрибутів тиску, примусу ("Держава – це ляльковод, який керує своїми іграшками як заманеться, не задумуючись про наслідки", "Мої відносини з державою я зобразила як квітка і нога, яка на цю квітку наступає. Держава, як ця нога, може когось "задавити" зовсім, а може й "потоптати"). Поширеними є міркування про песимізм і безвихідь, які "Я" відчуває щодо держави ("Моє прагнення – жити в своїй державі. Але держава цьому не сприяє і не дозволяє цього робити"). Типовими є міркування про чітко означений і нездоланий розподіл членів суспільства на тих, хто знаходиться при владі, та тих, хто змушений коритися ("Держава – це жахлива корупційна система, яка править, незалежно від бажань народу, створює пригнобленість і покірність стада", "Держава знаходиться у своєму світі влади та грошей. Її не хвилюють життя й інтереси громадян"). Цікавими є міркування про маніпуляції, до яких вдаються державні структури щодо "Я" ("Держава керує мною, стримує в багатьох проявах, хоча мені намагаються довести, що в керуванні державою беру участь я"), та про здатність "Я" чинити опір тиску з боку держави ("Наша країна представлена у вигляді лісу, в якому багато пнів і ще залишилися дерева. Дерева – це ті люди, які ще надіються на щось. А пні – ті, кого зламали духовно. Я представлена у вигляді дерева, але питання: чи надовго?"). Рисунки з позитивним емоційним контекстом схожі один на одного та сповнені життєствердними образами "Я" і держави ("Я" зображено у вигляді молодого дерева, яке тягнеться до світла і сонця, державу – у вигляді ґрунту, який підтримує та допомагає йому набувати сил і впевненості в майбутньому). Нарешті, нечисленною є категорія рисунків з амбівалентним

емоційним змістом, де поряд із песимізмом має місце оптимізм ("Я – маленька людина. Держава велика. У зв'язку з тим, що я маленька, я ніяк не можу вплинути на державу, змінити щось у ній. Живу в ній, радіючи тому, що маю"). Аналіз змісту рисунків студентів обох груп показує, що студентська молодь чітко не диференціює такі поняття, як "держава", "країна", "влада".

Висновки. Отримані результати дозволяють дійти висновків, що студентська молодь, яка не поділяє або поділяє еміграційні настрої, має схожі уявлення про зміст відносин "Я" і держави. У свідомості більшості студентів держава постає як складноструктурований і структуротвірний суб'єкт, що знаходиться в позиції домінування щодо "Я" і задає характер відносин із ним, а "Я" – як суб'єкт, що знаходиться в позиції підпорядкування, відчуває невідворотність впливів держави щодо "Я", але уникає активного включення у відносини з нею. Водночас відмінності в уявленнях про зміст відносин "Я" і держави студентської молоді, яка не поділяє або поділяє еміграційні настрої, дозволяє розкрити специфіку відображення нею цих відносин. Так, студенти, які не припускають можливості еміграції, почувають себе більш впевнено і самодостатньо у відносинах із державою, сприймаючи себе або як частинку цілого (держави) або як потенційного суб'єкта суспільних перетворень, у той час як студенти, які припускають таку можливість, відчувають більше розчарування і занепокоєння, сприймаючи себе або як безправного об'єкта впливу з боку держави, або як суб'єкта, який для збереження своєї внутрішньої цілісності змушений триматися подалі від держави. Як наслідок, студенти, які не припускають можливості еміграції, відображають процеси, що відбуваються в державі та всередині "Я" в контексті їхніх відносин, більш диференційовано, ніж студенти, які припускають таку можливість.

Оскільки було встановлено, що студентська молодь чітко не диференціює поняття "держава", "країна", "влада", перспективою подальших досліджень може стати вивчення уявлень студентів про ці соціальні феномени та окреслення їх ролі у поширенні еміграційних настроїв у середовищі студентів.

Використані джерела

1. Злобіна О. Соціальний простір життя як суб'єктивна символічна реальність / О. Злобіна, І. Мартинюк, Н. Соболева, В. Тихонович. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – 299 с.
2. Ольшанский Д.В. Психология масс / Д.В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2001. – 368 с. – (Серия "Мастера психологии").
3. Хазратова Н. Вплив національної ментальності й мови на парадигму відносин особистості та держави / Н. Хазратова // Психологічні перспективи. – 2006. – Вип. 8. – С. 52-58.
4. Хазратова Н. Структурна модель образу держави / Н. Хазратова // Психологічні перспективи. – 2001. – Вип. 1. – С. 26-36.

Lisnevskaya A. O.

RELATIONSHIP "I" AND THE STATE IN THE VIEWS OF STUDENTS WITH DIFFERENT IMMIGRATION ATTITUDES

In the article the views on the relationship "I" and the state among two groups of students – those who presuppose the possibility of emigration and those who don't are presented. It is shown that the students in both groups have similar ideas about the nature of the relationship "I" and the state. In the minds of most students, the state appears as complex structured and structure-forming subject which is in a dominance position in relation to "I" and sets the character of relationship. Also, "I" as a subject in a position of subordination, feels the inevitability of the influences from the state, but avoids active involvement in relationship with it. At the same time, it was found that students who don't presuppose the possibility of emigration feel more confident and self-sufficient in relations with the state, perceiving themselves either as a part of the whole (the state), or as potential subjects of social change, while the students who presuppose the possibility of emigration experience greater frustration and anxiety, perceiving themselves as powerless objects of influence from the state or as subjects forced to stay away from the state affairs in order to save their internal integrity. It is revealed that the formed ideas about the relationship "I" and the state determine the relationship reflection peculiarities among these two groups of students: students who don't presuppose the possibility of emigration reflect the processes occurring in the state and inside "I" as the subject of relations with the state more differentiated than students who presuppose such a possibility.

Key words: emigration attitudes, consciousness, subjective meaning, the state, authority, behavior, activity.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2015